

Az első világháborús tematika megjelenítésének nem túl hosszú sorát egy dokumentumfilmmel zárjuk. A Gulyás-testvérek a nyolcvanas évek közepén forgatták az *Én is jártam Isonzónál* című műüket. Az első világháborús hadiesemény utolsó, még élő tanúit, résztvevőit szólították kamera elé, hogy elmondhassák fakuló élményeiket. A nyolcvanas éveiket taposó háborús veteránok arca, a szenvedések tükörképe talán többet is mond az értelmetlen harcokról, mint a szavaik. Mindenesetre jelzik annak a *bonmot*-szerű, meglehetősen, történelmi nézőpontból nem eléggé szakszerű megállapításnak az igazságát, hogy az első világháborút az nyerte meg, aki utoljára jött rá, hogy elveszítette.

Hajdu Tibor

Meddig lehetett volna megvédeni Magyarország területi integritását?

Azért választottam ezt a címet, mert a közbeszédben és olykor még a történetírásban is gyakran összemosisodik a trianoni határok megvonásának és a történelmi Magyarország felbomlásának problematikája. Mintha Trianon nélkül még ma is fennállhatnának Könyves Kálmán vagy Ferenc József Magyar Birodalmának határai.

Itt nem csak fogalmi pontosításról van szó. A Horthy-rezsim azzal okozta hazánk veszét, hogy soha nem tudta tisztázni sem nyilvánosan, sem szándékaiban, hogy milyen területi revízióra törekszik: az elvesztett magyarlakta területek optimális visszaszerzésére, vagy az első világháború előtti terület teljességére? Az utóbbi célt bizonyára Horthy vagy Teleki sem tartották reálisnak, de iskolában, propagandában ezt az eszményt hirdették, és ezért reálpolitikát nem is folytathattak. Ez a dilemma más keretek között ma is élő.

Tehát kettéválasztanám a kérdést: meddig volt lehetőség az 1867-es kiegyezés utáni országterületnek vagy túlnyomó részének megtartására, és meddig lehetett volna megelőzni a trianoni tragédiát?

1867-ben sikerült a magyarság számára optimális kiegyezést elérni Béccsel, amihez még hozzájárult a Határőrvidék visszacsatolása néhány évvel később. Tudott volt, hogy nem minden érdekelt nemzet elégedett a kiegyezéssel, de ezt a politikai vezető körök egyszerűen figyelmen kívül hagyták, s ebben némi egyszerűsítéssel azt mondhatnánk, alig volt különbség a Tiszák és Károlyi Mihály vagy akár Garami között. Ezt a vakságot, struccpolitikát lehetővé tette, hogy az 1912-es Balkán-háborúig

a látens veszély nem aktivizálódott. Addig nem volt olyan külső erő, amely a Monarchia összeomlását elősegítette volna, a délszláv, román, cseh, lengyel és más nacionalista vágyaknak potens támogatója lehetett volna. 1912–1913-ban a Monarchia kompromisszumot kötött volna várható ellenfeivel, ennek azonban akkora ára lett volna, amelyre az uralkodó és diplomáciája még 1918 tavaszán sem volt hajlandó, még ha esetleg fel is ajánlják.

Szokás hivatkozni arra, hogy a Nyugat számára a Monarchia az európai egyensúly egyik oszlopa volt. Ez így lehetett 1848-ban vagy 1878-ban. A 20. század hajnalán ez már képtelenség. Kivel szemben lehetett volna támasz a roskadozó Monarchia? Szövetségeseivel, Németországgal és az Oszmán Birodalommal szemben nyilván nem. Oroszország a Nyugat fő szövetségesevé lépett elő. Ahogy előrevetült az első világháború árnya, ha elsősorban Párizs és Pétervár *versus* Berlin háborújaként is, a Monarchia már csak mint Berlin szövetségese jött számításba.

Lehet arra hivatkozni, hogy Franciaországnak vagy Angliának nem voltak területi követelései a Monarchiával szemben. Csakhogy Oroszország nélkül Párizs nem is gondolhatott régi céljára, Elzász visszafoglalására, Oroszország viszont a Balkán-háborúk után már nemcsak általánosságban gondolt a Monarchia felosztására, hanem nagyon is konkrét elképzelései voltak, ezeket közölte szövetségeseivel, akik a háború kitörése után, 1914 szeptemberében titkos szerződésben tették magukévá a cár óhajait.

Vagyis az első világháború kitörésével egyértelművé vált, hogy veresége esetén a Monarchia elveszti az Oroszország által igényelt Ruténföldet, Horvátországot, a Délvidéket, Galíciát és Bukovinát. Kétséges volt még Erdély sorsa, mert bár már 1914 őszén odaigérték Romániának hadba lépése esetére, erre Románia csak 1916-ban szánta el magát. Csehországot illetően 1914-ben az antantnak nem volt kialakult álláspontja. Az adriai partvidék sorsa Olaszország háborús részvételétől függött.

Tehát 1914-ben már eldőlt, hogy a történelmi Magyarország területe nem maradhat fenn. Ezzel áttérnék a másik kérdésre: milyen esélyek voltak arra, hogy Magyarország a háború után a trianoninál jobb határokat kap? Erre természetesen lett volna lehetőség, változó mértékben, 1917 végéig. Hogy milyenek lesznek a megkisebbedett ország határai, és fennmarad-e a dualista Monarchia, az a hadihelyzet és a szövetségi kötődések változásától függött. Ha hipotetikusán felvetjük a német győzelem vagy a kompromisszumos béke lehetőségét, akkor sem képzelhető el, hogy egy Berlin központú *Mittleeuropa* részeként Magyarország háború előtti határai nem változnak. *Mittleeuropának* Románia is része lett volna, és a csatlakozás érdekében Berlin bizonyára tett volna enged-

ményeket a félig független Romániának. A katonai összeomlás után sem a Monarchia fennmaradására, sem a trianoninál lényegesen jobb határok megvonására nem maradt lehetőség. Az erről szóló romantikus ábrándokat a tények ismeretében nem lehet komolyan venni.

Az ezt vitatók érveire itt nem térhetek ki, csupán arra utalok, hogy a korábbi századokhoz viszonyítva a 20. századra vonatkozó kutatásoknak egyszerre hátránya és előnye az írásos dokumentumok hallatlan bősége. Az előnyt felesleges bizonygatni, de a források bősége azt is jelenti, hogy szinte bármilyen fantasztikus teóriát alá lehet támasztani néhány valódi dokumentummal – természetesen, ha eltekintünk az alapos forráskritikától. A szubjektív forráskezelésnek igen tág tere nyílik.

Tárgyunkra vonatkozóan: könnyű angol vagy francia diplomáciai iratok százait felsorakoztatni annak bizonyítására, hogy akár még 1917-ben sem döntöttek Londonban és Párizsban a Monarchia jövőjéről. Az erre hivatkozók szeretnek megfélemlkezni arról, hogy az antant egyik tagja 1917-ig a cári Oroszország volt, amelynek hadicéljait Párizs és London 1917 tavaszáig vita nélkül elfogadta, sőt még a februári forradalom után is megerősítette. Ezért a továbbiakban főleg az orosz hadicélokot ismertetném.

A Balkán-háborúk befejezéséig Oroszország erőteljesen fegyverkezett, de háborút nem kezdett a Monarchia ellen. 1913 végére azonban megváltozott a helyzet: megnőtt Szerbia étvágya a Monarchia délszláv területeire, és magától a cártól, valamint belgrádi követségétől erőteljes biztatást kapott. Felébredt a cár érdeklődése a magyarországi rutének iránt. Pasic szerb miniszterelnökkel 1914. február 2-án közölte II. Miklós: a maximális szerb és román igények elismerése mellett nagyon sajnálja a magyarországi ruténeket, „az orosz nemzetnek ezt a boldogtalan, hi-téért üldözött részét”.

Szazonov külügyminiszter 1913. december 6-án részletes helyzetjelentést küldött a cárnak, amelyben a világháború lehetőségeiről többek között a következőket írta:

„Európai bonyodalmak esetén a Balkánon Szerbiára és talán Romániára számíthatunk. Itt diplomáciánknak az a világos feladata, hogy előkészítse a szoros közeledést Romániához. Ennek a vállalkozásnak éppúgy folyamatosnak, mint óvatosnak és előítéletektől mentesnek kell lennie... Olaszországhoz hasonlóan Romániát is nagyzási téboly (*Größenwahn-sinn*) vezérli, és miután nincs elég saját erejük terveik nyílt megvalósítására, kénytelenek célszerűségi politikát folytatni, azaz mindig figyelni, melyik oldalon van a nagyobb erő, hogy arra az oldalra állhassanak. Jelenleg két bizonytalansági tényező dominál a Balkánon. Az első Ausztria–Magyarország, ahol szemmel láthatóan erősödnek a nemzeti moz-

galmak a szerb és a román sikerek következtében; ezek a sikerek hatást gyakoroltak a Habsburg Monarchia határain belül élő honfitársaikra. A másik, hogy Bulgária képtelen belenyugodni a bukaresti béke fájdalmas következményeibe.” Tehát vagy összefognak, vagy egymás ellen harcolva paralizálják egymást, „de kétségtelen, hogy mindegyik hipotézis csak akkor realizálható, ha egyidejűleg Oroszország is történelmi céljai realizálására törekszik, és ezekkel az államokkal együtt cselekszik”.

A cárnak a világháború kitörésétől kezdve határozott elképzelései voltak a két ellenséges monarchia – Törökország és Ausztria–Magyarország – felosztásáról. Már 1914. november 21-én kifejtette ezeket Paléologue francia nagykövetnek. Paléologue memoárja szerint „...karját összefonva, karosszékeben hátradőlve, szemét a mennyezetre szegezve, álmodó hangon megkérdi tőlem:

– És Ausztria-Magyarországgal mi lesz? Ha győzelmes csapataink a Kárpátokon belülré kerülnek, ha Olaszország és Románia is belép a háborúba, akkor Ausztria–Magyarország aligha éli túl azokat a területi áldozatokat, amelyekre Ferenc József rákényszerül. S akkor, mivel az osztrák–magyar együttműködés csődbe jutott, feltételezem, hogy a két állam nem akar továbbra is együtt maradni, legalábbis a jelenlegi feltételek között... Magyarország, ha Erdélyt elveszíti, aligha tarthatja tovább uralma alatt a horvátokat, Csehország legalábbis az önrendelkezést fogja kívánni, vagyis Ausztria területe a hajdani örökös tartományra, a német Tiroltra és Salzburg tartományára zsugorodik.”

A cár nem maradt meg az álmodozásnál. Románia a háború kitörésekor nem számított Oroszország szövetségesének, ám megnyerése érdekében már 1914. október elsején létrejött az orosz–román megállapodás, amely garantálta Románia igényét Ausztria és Magyarország románlakta területeire. Szazonov orosz külügyminiszter ugyanakkor tájékoztatta Buchanant és Paléologue-ot a hivatalos orosz hadicélokról. Oroszország a Monarchia területéből Kelet-Galíciát kérte a maga, Boszniát és Dalmáciát Szerbia részére. A Monarchia maradványát osztrák–magyar–cseh trialisztikus monarchiává kell átalakítani. Szazonov néhány nap alatt megkapta szövetségesi hozzájárulását az orosz hadicélokhoz. Ám a hivatalos orosz céloknál voltak radikálisabb elképzelések is.

Izvolszkij párizsi orosz nagykövet – aki Tarlé, az ismert orosz történész szavai szerint nemcsak a cár követe volt Párizsban, de egyben Poincaré francia elnök szócsöve is Péterváron – közölte 1914 októberében a vele egyetértő Delcassé francia külügyminiszterrel: „Véget kell vetni a Monarchiának, ennek a totális anakronizmusnak, és a birtokához tartozó nemzeteket – a lengyelek kivételével – független politikai egzisztencia eléré-

sére felhívni.” Izvolszkij tudta, az angol diplomácia, sőt bizonyos francia körök is, fenntartásokkal fogadják az ő terveit, de bízott abban, hogy megfelelő ellentételezés esetén majd elfogadják.

Nagyjából ezek voltak tehát Oroszország és az antant hadicéljai a Monarchiát illetően az orosz februári forradalomig – bár nyilvánosan természetesen nem deklarálták őket, hiszen ezzel csak fokozták volna a németek és a magyarok harci elszántságát. Ami egyébként a Tisza-kormány megnyilatkozásait illeti, ezek csak arról szóltak, milyenek legyenek az új határok győzelem esetén, a vereség lehetőségéről szinte hallgattak. Nem mintha a vezető politikusok nem lettek volna tisztában azzal, mi forog kockán, hiszen maga Tisza még a hadüzenet napjaiban azt táviratozta bécsi bizalmasának, Burián Istvánnak: „Csak a gyermek nem tudja, hogy Oroszország célja a Monarchia feldarabolása.”

Erdély sorsa a háború végéig nem dőlt el, mert Románia csak 1916-ban lépett be a háborúba, így a neki tett antantígérek csak akkor váltak érvényessé. Az 1918. májusi bukaresti béke aláírásával a nyugati hatalmak jogosultak lettek volna az 1916-os bukaresti szerződést érvénytelennek tekinteni, ha esetleg nem sikerül megnyerniük Wilson elnök hozzájárulását. Wilson azonban, bár éreztette szövetségeseivel, hogy az ő kezét nem kötik meg titkos szerződések, *de facto* tudomásul vette a francia, román, szerb és olasz béketerveket.

Az oroszországi februári forradalom és nagyjából a breszt-litovszki béke közötti évben új helyzet állt elő, amelyben megnőtt volna az új császár-király mozgásteret jobb feltételek elérésére – ha ezt ki tudta és merete volna használni. IV. Károly azonban csak azt ajánlotta fel Franciaországnak, ami nem volt az övé – vagyis Elzász-Lotaringiát. Az ilyen ajánlat értéktelen, és a franciák annak is vették, nem is válaszoltak rá, bár számos titkosnak szánt, de értelmetlen tapogatózás folyt az úgynevezett Sixtus-levél válasz nélkül hagyása után is. Miután Elzász kérdésében Németország és Franciaország is hajthatatlan volt, a béke csak különbéke, vagyis a Németországgal való szakítás útján lett volna köthető. IV. Károly és hadvezetése azonban nem vállalkozott a konfrontációra Berlinnel. A Monarchia végül kész lett volna az annexió nélküli békére, de területi engedmények nélkül, ez pedig elképzelhetetlen volt. Az utolsó, Lammasch-féle titkos tárgyaláson, 1918. február elején, IV. Károly már hajlott volna Erdély autonómiájára, de olasz viszonylatban nem ígért semmi engedményt. Olyan magyar kormányt pedig nem talált volna, amely önként lemond Erdélyről.

Mint ismeretes, a nyugati szövetségesek az első meglepetés után cserbenhagyták a menthetetlen cárt és támogatták a forradalmi kormányt,

azzal a feltétellel, hogy az folytatja a háborút és betartja szerződéseit. Ezt Miljukov, a forradalom első külügyminisztere meg is ígérte, és egyben, követei útján, március 21-én felkérte a szövetségeseket, hogy erősítsék meg a cári rendszerrel kötött szerződéseiket. Április 22-én azonban Miljukov az újonnan alakult forradalmi szerv, a Petrográdi szovjet követelésére, amelyet Kerenszkij igazságügy-miniszter is támogatott, kénytelen volt nyilatkozatot közzétenni: ebben a nemzeti önrendelkezés alapjára helyezkedve, Wilson elveivel egyetértésben lemondott ugyan minden annexióról és jóvátételről, viszont megígérte a szövetségesi kötelezettségek betartását. Ezzel a kétértelmű deklarációval mindenki elégedetlen volt, a petrográdi szovjet és a szövetséges hatalmak is, amelyeknek nem is küldték meg a nyilatkozat teljes szövegét.

Ezután Miljukov a lapjának, a *Rjecsnek* április 24-én adott nyilatkozatban pontosított:

„A békefeltételeket nem lehet másképp kidolgozni, mint egyetértésben szövetségeseinkkel az [1914-es] londoni konvenció alapján. Akárhogy viszonyulunk a »békét annexiók nélkül« jelszavához, nem ignorálhatjuk Lengyelország és Örményország újraegyesítésének, az ausztriai szlávok nemzeti törekvései kielégítésének minden szövetségésünk által elismert elveit.” Ezután Gucskov hadügyminiszter a román határon álló orosz hadsereghez üzenetet intézett, amelyben egyebek között ragaszkodott Németország és Ausztria „teljes szétzúzásához”.

Miután a nyugati hatalmak kétértelműnek találták a hozzájuk eljutatott megfogalmazást, Miljukov előzetes tárgyalások után, május elsején megküldte az április 22-i nyilatkozat teljes szövegét, egyben biztosítva a szövetségeseket a háború folytatásáról a végső győzelemig. A jegyzék közzététele a titkos szerződések publikálását és a háború befejezését követelő tömegtüntetésekhez vezetett. Május 3-án és 4-én egész Petrográd az utcán volt; a kormány kénytelen volt korigálni jegyzékét s egyértelműen elvetni minden annexiót, majd május 15-én lemondadni Miljukovot és Gucskovot. Hiába lépett Miljukov maga 4-én éjszaka az oszlani nem akaró tömeg elé, azt kérdezve: mi lesz, ha a nyugati követek azt jelentik, hogy Oroszország elárulta szövetségeseit? A *Times* diplomatizálás nélkül fejezte ki az angol diplomácia véleményét már május 5-i számában: az Ideiglenes Kormány nem fog tudni ellenállni a szélsőségesek által feluszított szovjet zsarolásának.

Ez a fordulat döntő javulást hozott a Monarchia különbéke-kilatásában. A titkos szerződések közül csak az 1915-ös londoni (Olaszországgal kötött) maradt érvényben. Ha IV. Károly elfogadja az olasz követeléseket és persze Galícia és jelentős délszláv területek elvesztését, esetleg

megmaradhatott volna Erdély, Bukovina, és a cseheknek be kellett volna érniük a Monarchián belüli autonómiával. Ez volt az utolsó lehetőség a Monarchia fennmaradására, ha nagy területi veszteségek árán is. Ezt a lehetőséget a Monarchia elmulasztotta.

A közvéleményben, de még szaktörténészek között is elterjedt az a nézet, hogy az antant végső elhatározása csak a háború utolsó évében, a wilsoni pontok meghirdetése után, vagyis 1918 tavaszán született meg. A fenti nézet, hogy 1918 tavaszán még nem volt veszve minden, lényegében *egyetlen* valós tényre támaszkodik: hogy a Csehszlovák Nemzeti Tanácsot Franciaország, elsőként a győztes hatalmak közül, csak 1918 júniusában ismerte el nyilvánosan hadviselő félként, miután az oroszországi csehszlovák légio május 25-én valóban felvette a harcot, ha nem is a Monarchia, de a szovjet kormány ellen. Ez azonban a Monarchia végzetén már nem változtatott.

1917 novemberében Clemenceau lett Franciaország miniszterelnöke, Oroszországban pedig az új forradalom megdöntötte az Ideiglenes Kormányt. Ezzel a különbéke lehetősége megszűnt, a Monarchia sorsa belteljesedett. Oroszország többé nem az antant tagja, s ezzel új módon merült fel a közép-európai egyensúly kérdése. Mint Romsics Ignác rámutat a *Rubicon* 2010/4–5., Trianonról szóló számában, a Quai d’Orsay már novemberben megindult az új biztonsági övezet tervezése, amely Lengyelországból, egy megnövekedett Romániából és „létrehozandó új államokból” állt volna. Ez természetesen szükségtelenné tette a Monarchiát, amely a breszti béketárgyalásokkal mintegy lemondott a Nyugattal való megegyezésről. A béke már csak a győztesek békediktátuma lehetett.

Antonela Capelle-Pogăcean

Wass Albert újraolvasása Magyarországon és Romániában: egy identitás jelképkonstrukciója

Wass Albert (1908–1998) az 1989-ben, a rendszerváltás idején még ismeretlennek számító erdélyi származású magyar író a 2000-es évek elején került a figyelem középpontjába. Azóta az író egy kultusz meglehetősen vitatott tárgya lett, lényegében olyan *lieu de memoire* („emlékezethely”),¹ amelyet a magyar identitás többféle, versengő értelmezése sző át. Könyv-

¹ Pierre NORA: *Les lieux de mémoire. 1. La République*, Gallimard, Paris, 1984. (Magyarul egy válogatás olvasható: Pierre NORA: *Emlékezet és történelem között*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2009. – A szerk.)